

Pietų aukštaičių patarmės paribiai: sintaksinių konstrukcijų kaita

Nijolė Tuomienė

Geolingvistikos centras
Lietuvių kalbos institutas
Povilo Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
El. paštas: n.tuomiene@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje tiriami dialektologiniai ir sociolingvistiniai duomenys, surinkti XX a. antrojoje pusėje. Analizuojama paskutiniųjų pietų aukštaičių patarmės atstovų, gyvenusių Šalčininkų rajono apylinkėse, kalba. Pagrindinis šio sinchroninio tyrimo tikslas – atskleisti tiriamojame teritorijoje, kurioje buvo ir tebėra vartojama ne vien lietuvių kalba, sintaksinių konstrukcijų kaitą: apibūdinti prielinksninių konstrukcijų atsiradimo vietoj linksnio atvejus, nustatyti galimas šio reiškinių plitimo priežastis. Darbe remiamasi Vytauto Ambrazo (2006) šia tema išdėstytais apibendrinimais.

XX a. antrojoje pusėje Šalčininkų rajono apylinkių lietuvių šnektos atstovai gyveno aktyvių kontaktų zonoje. Respondentai nuo seno gerai mokėjo ir aktyviai vartojo kelias kalbas: lietuvių šnektą (priklauso pietų aukštaičių patarmei), vietinės baltarusių tarmės variantą, vadinamą *poprostu* ('paprastąją kalbą'), vietinį lenkų kalbos variantą ir rusų kalbą. Pokalbių metu visos šios kalbos buvo natūraliai kaitaliojamos tarpusavyje – vyko aktyvi kodų kaita. Dėl ilgalaikių kontaktų su slavų kalbomis Šalčininkų apylinkių lietuvių šnekte ėmė formuotis ir plisti nauji kalbos reiškiniai.

Šiame straipsnyje siekiama išanalizuoti laipsnišką naujų sintaksinių konstrukcijų plitimą. Aiškinamasi, kaip ir kodėl šios konstrukcijos įsitvirtina lietuvių šnekte. Tyrime konstatuojama, kad tiriamojame lietuvių šnekte dažnai vartojami prielinksniai – *ant, dėl, į, po* – junginyje su linksniu įgauna naujų reikšmių. Daugelis tų reikšmių yra atsiradusios kaimynų slavų kalbų pavyzdžiu, todėl lietuvių kalbai dažnai yra svetimos. Intensyvių kontaktų sąlygomis skatinamąjį vaidmenį čia atliko vietinė baltarusių tarmė. Prielinksninės konstrukcijos dar nėra visiškai išstūmusios tiriamajai lietuvių šnektai būdingų atitinkamų neprielinksninių. Jos čia įsitvirtinę ne vietoj grynųjų linksnių, o greta jų. Tiriamos lietuvių šnektos sintaksės kaitą skatina ir bendrinė lietuvių kalba.

Raktažodžiai: paribio arealas, pietų aukštaičių patarmė, šnekta, baltarusių tarmės variantas, vietinė lenkų kalba, kalbų kontaktai, dvikalbystė, prielinksninės konstrukcijos

---

From the Borderland of the Lithuanian Southern Aukštaitians: Changes in the Syntactic Constructions

Abstract. The dialectological and sociolinguistic material from the Southern Aukštaitian borderland is under the investigation in this article. The most recent records of the speaker of the Lithuanian Southern Aukštaitian in Šalčininkai district are analyzed in order to study the changes in the syntax. The peripheral area of the Southern Aukštaitian located in Šalčininkai district is surrounded or, speaking more precisely, in contact with languages other than Lithuanian, i. e. Belarusian and Polish, and relatively recently with the Russian language as well. The purpose of this article is to reveal the process of interception and convergence of syntactic compounds in the Lithuanian dialect of Šalčininkai district. The paper is based on ideas by Vytautas Ambrazas (2006) on this topic.

Because of continuous language contact a lot of variants in the present Lithuanian dialect of Šalčininkai region have developed. For example, very frequently the prepositions *ant* ‘on’, *dėl* ‘for’, *į* ‘to’, *po* ‘after’ used in combination with case tend to acquire more specific meanings. A lot of them become analogous to those found in the neighbouring Slavic languages and thus are often alien for Lithuanian. The impact of standard Lithuanian cannot be totally disregarded either.

The Lithuanian and Slavic languages are in active contact in these neighbourhoods, that is why they tend to develop the same patterns and constructions. In many cases the local Belarusian dialect, known as the *poprostu* (‘plain language’ – a local variant of the Belarusian northwestern dialect), plays a stimulating role here. Relatively recently all three contact languages, i.e. Lithuanian, Belarusian and Polish, have acquired numerous lexical and grammatical borrowings in the dialects of Šalčininkai neighborhoods. This is one of the conditions for accelerating the incorporation and adoption of alien syntactic patterns in the Lithuanian language.

In intense contact, borrowing is not limited to several different patterns because syntactic rules could be adopted as well. Surely, the archaic constructions could acquire entirely new semantic content. The prepositional phrases have been adopted and used not instead of pure cases, but rather alongside with them.

Keywords: borderland of the dialect, the Southern Aukštaitian dialect, local variant of the Belarusian dialect, variant of the Polish language, language contacts, bilingualism, prepositional constructions

---

1 Tyrimo objekto specifika, medžiaga, tikslai ir metodika

Lietuvių kalbos tarmės tiriamos jau pusantro šimto metų, tačiau didžiausias mokslininkų dėmesys sutelktas į tas sritis, kuriose tarmių diferenciacija yra ryškiausia: fonetikos – balsyno ir prozodijos – ypatybių kaita, akcentuacijos pokyčiai, leksikos naujovės, morfologijos raida. Sintaksinės tarmių ypatybės – žodžių junginiai ir žodžių tvarka sakinyje, linksnių vartojimas, įvairios prielinksninės konstrukcijos ir jų įsigalėjimas, intonacijos vaidmuo sakinyje ir pan. – išties dar mažai tirtos ir išsamiau nėra aprašytos. Nors tokio pobūdžio darbams jau esama gero pagrindo: yra publikuota nemažai tarminių tekstų bei žodynų.

Visos kalbos keičiasi kartu su visuomenės gyvenimu. Šios kaitos padariniai yra naujų žodžių, gramatinių formų, regioninių ar socialinių atmainų spartesnis ar lėtesnis plitimas, koreliuojantis su staigesniu ar tolygesniu senųjų raiškos formų nykimu. Kokios formos pakeis buvusias, priklauso ir nuo visuomenės gyvenimo pokyčių: vienalytėje kalbos vartojimo požiūriu visuomenėje ir kalbos pokyčiai nuosaikesni, tuo tarpu reikšmingi socialiniai pokyčiai gali sukelti didesnių ir staigesnių kalbos kitimų, pavyzdžiui, toje pačioje socialinėje erdvėje įsikūrus kitų kalbų vartotojams ir todėl atsiradus dvikalbių (ar net trikalbių) gyventojų. Kaip tik todėl kalboje tuo pačiu metu neišvengiamai greta viena kitos gyvuoja naujosios ir senosios formos.

Šiame straipsnyje analizuojama XX a. antrosios pusės dialektologinė ir sociolingvistinė medžiaga iš Šalčininkų rajone esančių kelių pietų aukštaičių (PA) patarmės punktų¹. Kitaip tariant, tiriami paskutiniųjų lietuvių patarmės atstovų garso įrašai, įrašyti 1964–1990 m., saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo duomenų bazėje:

1964 m. Šalčininkų r. Didžiųjų Sėlų kaime (Gudelių punktas nr. 650) įrašyta 85 m. moteris, gerai kalbanti pietų aukštaičių (dzūkų) patarme. Gerai kalbanti ir vietine baltarusių tarme² bei galinti susikalbėti lenkiškai (įrašė A. Vidugiris; įrašai saugomi kompaktinėje plokštelėje CD 248 PA 37, įrašo nr. 03201650).

1967 m. Šalčininkų r., Didžiųjų Sėlų kaime (Gudelių punktas nr. 650) įrašyta 88 metų moteris, gerai kalbanti pietų aukštaičių (dzūkų) patarme, gerai mokanti

¹ Pagal *Lietuvių kalbos atlasą* (LKA I 10–12, 21–30). Terminai (hierarchine tvarka) *tarmė* (aukštaičiai, žemaičiai), *patarmė* (pvz., pietų aukštaičiai, rytų aukštaičiai vilniškiai, vakarų aukštaičiai kauniškiai ir t. t.) *šnektą* (pvz., Molėtų krašto šnektą, Šalčininkų apylinkių šnektą, Dieveniškų šnektą, Varanavo apylinkių šnektos Baltarusijoje ir pan.) vartojami taip, kaip naujojoje, visuotinėje įsigalėjusioje A. Girdenio, Z. Zinkevičiaus lietuvių kalbos tarmių klasifikacijoje (1966, 139–147).

² Vietiniai Rytų, Pietryčių Lietuvos ir kitų paribio regionų gyventojai baltarusių šnektą vadina *gudų kalba*. Terminas *gudų kalba* mokslo darbuose yra vartojamas rečiau (Čekmonas 2017, 61–107; Garšva 2005).

baltarusiškai, galinti susikalbėti lenkiškai (įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris; CD 27 PA 14, įrašo nr. 28201650).

1969 m. Šalčininkų r. Didžiųjų Sėlų kaime (Gudelių punktas nr. 650) įrašyti 84 m. moteris ir panašaus amžiaus vyras neblogai kalbantys lietuviškai, su kaimynais ir svetimais žmonėmis bendraujantys baltarusiškai, rečiau – lenkiškai. Pokalbiuose šias tris kalbas abu pašnekovai aktyviai kaitaliojo (įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris; CD 27 PA 14, įrašų nr. 31401650, 31501650).

1969 m. Šalčininkų r. Kalesninkų kaime (Daugidonių punktas nr. 691) įrašyta 91 metų moteris gerai kalbanti visomis krašto kalbomis – lietuviškai, baltarusiškai ir lenkiškai (įrašė A. Vidugiris, A. Balašaitis; CD 28 PA 15, įrašo nr. 31701691).

1974 m. Šalčininkų r. Vėžionių kaime (Purvėnų punktas nr. 680), įrašyta 86 metų moteris, puikiai kalbanti lietuviškai, gerai mokanti vietinę baltarusių tarmę, supranta ir gali susikalbėti vietine lenkų kalba (įrašė I. Ermanyte; CD 27 PA 14, įrašų nr. 44601681, 44602681; CD 28 PA 15, įrašo nr. 44603681).

1989 m. Šalčininkų r. Gudelių ir Kuršių kaimuose (punktai nr. 650 ir nr. 664) įrašytos 82 metų (Gudeliai) ir 79 metų (Kuršiai) moterys. Abi gerai kalba pietų aukštaičių (dzūkų) patarme, gerai mokančios baltarusiškai, rečiau bendraujančios lenkiškai (įrašė L. Grumadienė; CD 27 PA 14, įrašų nr. 68901650, 68902650).

1989–1990 m. Šalčininkų r. Kalesninkų kaime (Daugidonių punktas nr. 691) įrašyti 84 metų vyras ir 81 metų moteris. Abu pašnekovai gerai kalbantys pietų aukštaičių (dzūkų) patarme, lengvai pereinančios į vietinę baltarusių tarmę, sakosi susikalbantys ir lenkiškai (įrašė L. Grumadienė; CD 27 PA 14 įrašo nr. 68904691 ir CD 28 PA 15, įrašų nr. 68902691, 68903691).

Pagrindinis šio tyrimo **tikslas** – atskleisti pietų aukštaičių patarbei priklausančios Šalčininkų apylinkių šnektos sintaksės reiškinių kaitą, apibūdinti prielinksninių konstrukcijų atsiradimo ir plitimo atvejus, nustatyti šio reiškinių priežastis. Tiriamas plotas išsidėstęs paribio zonoje, kurioje buvo ir tebėra vartojama ne vien lietuvių kalba. Visi kalbėtojai, kurių garso įrašai čia tiriami, yra vietiniai vyriausiojo amžiaus žmonės (gimę maždaug nuo 1870 iki 1929 m.) gerai mokėję ir aktyviai vartoję kelias kalbas: lietuvių šnektą, vietinę baltarusių tarmę, lenkų kalbą, kiek mažiau – rusų kalbą. Pokalbių metu pateikėjai nesunkiai visas šias 4 kalbas kaitaliojo tarpusavyje. Pastebėta, kad vietiniai gyventojai, komunikuodami tarpusavyje, rusų kalbą vartojo itin retai: įterpdavo sakinių, citatą, žodžių junginį ar tik žodį. Visiškai prie rusų kalbos pereidavo jaunesnieji, dažniausiai oficialioje aplinkoje, pokalbiuose su nepažįstamais ir tarpusavyje.

Kalbinti žmonės teigė, kad savo gimtąją lietuvių kalbą, kurią mokėjo nuo vaikystės ir nuolatos ja buvo kalbėję su savo tėvais, giminėmis, kaimynais, be to, tarpukario lietuviškose mokyklose dar buvo spėję išmokti rašyti ir skaityti lietuviškai, smarkiai primiršo (minėjo kaimynus, kurie visiškai atsisakė kalbėti lietuviškai) per palyginti trumpą laiką – maždaug du dešimtmečius. Klausantis garso įrašų ir registruojant pavyzdžius šiam tyrimui, aiškiai buvo girdėti, kad neretai kurios nors vienos vartojamos kalbos elementų nesistengiama adaptuoti ar „išversti“, o tame pačiame diskurse pakaitomis pasakoma ištisa kitos kalbos atkarpa. Tokie reiškiniai mokslinėje literatūroje vadinami kodų painiojimu arba kodų kaita. Pakaitinis dviejų ar kelių kalbų, tarmių (dialektų) ar kalbos atmainų, t. y. kodų, vartojimas toje pačioje kalbėjimo atkarpoje – vienas iš ilgalaikės dvikalbystės arba daugiakalbystės rezultatų. Šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje kodų kaitos arba kodų painiojimo problema analizuojama plačiai ir išsamiai. Dalis užsienio tyrėjų kodų kaitą laiko neutraliu terminu, apimančiu tiek kodų kaitą ar painiojimą, tiek apskritai skolinimąsi (Myers-Scotton 1997, 3–9; Poplack 1978; Auer 1984; ir kt.). Kita dalis tyrėjų aiškiai atskiria kodų kaitos ir kodų painiojimo sąvokas, teigdami, kad kodų kaita apima didesnę nei sakinio lygmenį, o kodų painiojimas yra sakinio viduje vykstantis procesas (Appel 2005, 116–118; Balakina, Sosnin 2014, 5–7; Grumadienė 1996, 190–197; 2001, 38–44; 2005, 42–48; Tuomienė 2006, 161–172; Urnėžiūtė 1998, 131–140; ir kt.). Taigi ir šiame straipsnyje kodų painiojimo terminas bus vartojamas kalbant apie kelių kalbų elementų vartojimą viename sakinyje, o kodų kaita bus apibūdinamas kelių kalbų vartojimas, apimantis ilgesnes nei vieno sakinio atkarpas.

Šalčininkų apylinkių PA punktuose ir šiuo metu aktyviai vartojamos kelių slavų kalbų – baltarusių, lenkų ir rusų – atmainos. Lietuvių kalba šiose teritorijose vertintina jau kaip netarminė, ypač didesnėse gyvenvietėse, miesteliuose stengiamasi kalbėti bendrinė lietuvių kalba (Kardelis 2013; LKTCH 2004, 76; Aliūkaitė, Bakšienė, Jaroslaviėnė, Judžentytė, Leskauskaitė ir kt. 2014, 159–160). Geolingvistikos požiūriu tiriami 4 punktai laikytini negyvybingais³, nes vietinių (senųjų) tradicinės patarmės atstovų juose jau nelikę, o jaunesniosios kartos atstovai taip pat jaunimas ir vaikai tarmiškai jau nekalba, dalis vietinių yra išvykę gyventi kitur. Vaikai eina į kitų kalbų arba netarminės kalbos plotuose esančias lietuviškas arba kalbų atžvilgiu mišrias mokyklas.

Turime pripažinti, kad iki šiol minėtų apylinkių miestelių, gyvenviečių ir kaimo vietovių kalbos ypatybės nelabai traukia tyrėjų dėmesį ir tais klausimais mokslo literatūroje rašoma labai nedaug. Šiame tyrime siekiama parodyti, kaip kalbų konkuravimas atsispindi Šalčininkų apylinkių lietuvių šnektos sintaksėje, tiksliau, nagrinėjamas procesas, kaip „grynieji“ linksniai laipsniškai keičiami prielinksninėmis konstrukcijomis ir kaip

³ Lietuvių kalbos punktų klasifikacinis – dialektologinio vieneto gyvybingumo – kriterijus aiškiai suformuluotas naujausiam lietuvių dialektologijos veikale *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai* (Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014, 124–128).

viena kalba gali atsispindėti kitoje. Taip pat ieškoma pagrindimo teiginiui, kad viena kalba palaiapsniui gali virsti kita (Čekman 1973, 29–43). Kalbų supanašėjimo reiškiniai pirmiausia fiksuojami fonetikos lygmenyje⁴.

Atidžiau pažvelgti į šį kalbos analitizmo reiškinį, bandyti iškelti pagrindinius jo plitimo motyvus, nustatyti bendruosius jo dėsningumus paskatino išsamesnių pietinio ir pietrytinio pakraščio pietų aukštaičių patarme priklausančių šnektų šiuolaikinių tyrimų stoka. O paribio arealuose vartojamų kalbų sintaksė pastaraisiais metais beveik visiškai netirta. Yra žinoma, kad pakraščių kalbos ir jų atmainos yra veikiamos daug sudėtingesnių sociolingvistinių ir kitų sąlygų, negu tos, kurios funkcionuoja tam tikros kalbos ploto viduryje. Tos išskirtinės sąlygos toliau bus trumpai aptartos.

Interferencijos tyrinėjimai lietuvių kalbos paribiuose, nuo pagrindinio ploto nutolusiose salose, (pavyzdžiui, Baltarusijoje: Zietela, Lazūnai, Ramaškonys, Rodūnia, Pelesa, Gervėčiai, Breslauja; Lenkijoje: Punksas, Seinai), teikia galimybę tam tikru mastu nustatyti: kalbų sistemų tarpusavio sąveikos istoriją; nemažą reikšmę čia turi sąveikaujančių kalbų funkcijų nustatymas įvairiais etapais (toks kalbos reiškinų aptarimas galimas tiriant kalbas ar tarmes diachroniškai); dabartinę paribio arealo kalbos asimiliacijos stadiją, kontaktuojančių kalbų socialinį statusą (tiriant sinchroniškai) ir arealuose vartojamų kalbų tolesnio funkcionavimo perspektyvas.

Šis straipsnis yra žvalgomas kokybinis tyrimas. Juo siekiama apžvelgti dialektologinių ekspedicijų į Pietryčių Lietuvos pakraščius, vykusių XX a. antrojoje pusėje, lietuvių šnektų įrašus. Darbe sinchroniškai analizuojami pietų aukštaičių patarmės ploto 4 paribio punktuose esančios (ir jau buvusios) lietuvių šnektos interferencijos rezultatai linksnių ir prielinksnių vartojimo srityje. Metodologiškai tiksli sociolingvistinė viso Šalčininkų arealo analizė paliekama ateičiai.

2 Paribio arealų specifika: ilgalaikė dvikalbystė (daugiakalbystė)

Pietrytinė lietuvių kalbos ploto riba ir dabar nėra labai aiški, ji nesutampa su Lietuvos valstybine siena. Visame paribyje – nuo Eišiškių miestelio iki Nemenčinės. Valerijaus Čekmono, Petro Gaučo ir Laimos Grumadienės 1993 m. sudarytas žemėlapis *Kalbų paplitimas pietryčių Lietuvoje XX a. pabaigoje* atspindi šiuolaikinę regiono situaciją – dauguma vietinių senbuvių tebėra dvikalbiai ar trikalbiai (keturkalbiais sąlyginai būtų galima vadinti jaunesnius gyventojus ir jaunimą, nes jie gerai moka rusų kalbą, nors kasdieniame gyvenime ją vartoja retai). Taigi čia ir šiandien susiduria kelios kalbos arba jų atmainos: lietuvių, lenkų, baltarusių, rusų. Mokantieji lietuviškai nebūtinai kalba kuria nors pietų ar rytų aukštaičių patarme. Šiose teritorijose yra susiformavusios savotiškos

⁴ Dėl slavų kalbų atmainų ir lietuvių kalbos fonetikos reiškinų išlyginimo Varanavo apylinkių lietuvių šnekte Baltarusijoje žr. Tuomienė 2019, 57–79.

perinamosios zonos, kurioms visų pirma būdingi įvairių kalbos sferų gretiminės formos su labiau įsigalinčiomis tai vienomis, tai kitomis ypatybėmis. Ta aplinkybė komplikuoja mažesnių, ypač izoliuotų, lietuvių šnektų tyrimus⁵.

Nors paribio arealų kalbos, tiksliau, vietinės lietuvių, baltarusių, lenkų ir rusų kalbų atmainos, tiriamos jau daugiau nei šimtą metų, tačiau tik išsamūs pastarųjų metų tyrimai parodė, kad būtų klaidinga vietines kalbų atmainas tirti atskirai, į kiekvieną gilinantis kaip į atskirą sistemą. Tokioje sudėtingoje – dvikalbėje ar net trikalbėje – kalbinėje aplinkoje negali būti tiriama, pavyzdžiui, tik vienos kalbos fonetika, gramatika arba leksika: tyrimas bus sėkmingas tik tuo atveju, jei bus tiriamos dvi (ar net trys) vartojamos kalbos vienu metu (Čekman 1973, 29–43; 1973a, 40–72).

Iš tiktųjų dar niekas iki šiol nesiėmė sukurti rimto išsamaus daugiakalbystės aprašo, į kurį būtų įtrauktos visos paribio gyventojų vartojamos kalbos. Toks visumos aprašas šiomis dienomis tebėra aktualus. Visų pirma todėl, kad galėtume nustatyti, kaip tas kalbas veikia konkrečios kalbėjimo ir kontaktų sąlygos. Antra, kad į tą sukurį, į kurį neretai panaši daugiakalbių žmonių šneka, būtų galima pažvelgti kitaip – kaip į faktą, jog kalbų (ar jų atmainų) struktūros artėja viena prie kitos.

Dialektologijoje Lietuvos pietrytinio paribio arealų lietuvių kalba siejama su platesnio regiono – pietų aukštaičių, rytų aukštaičių vilniškių patarmių ypatybėmis. Lietuvių kalba čia pastebimai variantiška, joje pramaišiu gali būti vartojamos skirtingų patarmių ypatybės, pavyzdžiui, Dieveniškėse (rytų aukštaičių vilniškių patarmė) tariama *runkų* ir *rankų*, *medzius* ir *medis*. Būdingosios tarminės ypatybės kinta, niveliuojasi, yra apnykusios. Jaunesniosios kartos atstovai apskritai stengiasi pereiti prie bendrinės lietuvių kalbos. Didesnių miestų, miestelių (mūsų atveju – Šalčininkų, Jašiūnų, Butrimonių, Eišiškių) šnekamoji kalba yra tokia komunikacinė sistema, kurioje pagrečiui gali būti vartojamos kelios kalbos (lietuvių, rusų, lenkų) ar kalbų atmainos (tarminė, pusiau tarminė kalba, šnekamoji bendrinė kalba). Visos jos tarpusavyje nėra lygiavertės (pavyzdžiui, paribio arealuose iš vietinių gyventojų neteko girdėti ir įrašyti literatūrinės arba bendrinės baltarusių ar lenkų kalbos), tačiau nuolatos veikia viena kitą.

3 Linksnų ir prielinksnių vartosenos tarmėse tyrimai

Šiame skyriuje apibūdinami svarbesni lietuvių kalbos tarmių tyrimai⁶ kuriuose detaliau analizuojama linksnių ir prielinksnių vartosenos ir jos kitimai. Iškeliami tyrėjų apibendrinamai: kokios priežastys (vidinės ir išorinės kalbos vartojimo sąlygos) nulemia

⁵ Kaip keitėsi sudėtinga sociolingvistinė ir kalbinė periferinės Varanavo apylinkių lietuvių šnektos Baltarusijoje situacija žr. Tuomienė 2008, 25–45; 2010, 34–52; 2018, 113–134.

⁶ Bendrais bruožais apibūdinama ir bendrinės lietuvių kalbos situacija, kadangi ši analitizmo tendencija čia taip pat aiškiai pastebima.

šio analitizmo reiškinių plitimą kai kuriose lietuvių tarmėse. Bendrinės lietuvių kalbos linksnių ir prielinksnių vartojimas yra gerai ištirtas ir aprašytas. Tačiau didesnių darbų, kuriuose būtų detaliau nagrinėjama prielinksnių vartoseną tarmėse, minėtini tik keli: Juozo Senkaus (1960, 125–150), Elenos Grinaveckienės (1967, 151–170), Aloyzo Vidugirio (1994, 60–64), Zigmo Zinkevičiaus (1982, 21–38) ir kai kurių kitų lietuvių kalbininkų tarmių aprašai, kuriuose atskirų tarmių prielinksniai dažniausiai pateikiami abėcėlės tvarka ir nurodomos jų svarbesnės reikšmės.

Tam tikrais konkrečiais istorinės sintaksės ir kartu kai kurių linksnių istorinės raidos klausimais yra reikšmingi Vytauto Ambrazo tyrimai. Mokslininko apibendrinimai, išdėstyti viename didžiausių jo darbų (2006), labai padėjo aiškinantis kalbotyroje plačiau menkai nagrinėtą temą – prielinksnių konstrukcijų plitimą dabartinėse, daugiau nei šimtmetį slavų kalbų apsupty esančiose, lietuvių tarmėse.

Bendrinėje lietuvių kalboje prielinksnių pozicija yra aiškiai apibrėžta: jie eina prieš linksnius (išskyrus *dėka*). Tarmėse ir senuosiuose raštuose pastebima prielinksnių ankstesnio įvairavimo požymių. Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse prielinksniai vartojami labai įvairiai. Tačiau beveik visoms lietuvių kalbos tarmėms būdingas bruožas – prielinksnių konstrukcijų išgalėjimas. Reiškinių priežastys įvairiose lietuvių tarmėse gali būti skirtingos. Didėja ne tik prielinksnių, bet ir jungtukų bei dalelių vaidmuo, tarnybiniais žodžiais kai kur virsta parodomieji įvardžiai (Rosinas 1984, 48–52).

Sintaksinės sandaros pakitimus skatina pakitimai kituose kalbos lygmenyse. Pavyzdžiui, kintanti šnektų fonetika ima klibinti ir kitas kalbos grandis (Tuomienė 2019, 71–73). Šį grandinių reiškinį bene pirmasis viename iš didžiausių savo darbų išsamiai išdėsto Vytautas Ambrazas. Mokslininkas teigia, kad „[...] dėl fonetinių priežasčių sutrumpėjus ar išnykus linksnių galūnėms vardažodžiai netenka ankstesnių sintaksinės funkcijos rodiklių. Tai kompensuojama plečiant ir pertvarkant prielinksnių konstrukcijų sudėtį. Tuo būdu šalinamas kalboje atsiradęs dviprasmiškumas, perprasminamos senosios ir kuriamos naujosios sintaksinės priemonės“ (Ambrazas 2006, 15). Lietuvių kalboje aplinkybiniai, neretai ir objektiniai santykiai, kurie anksčiau buvo nusakomi linksnių formomis dabar vis dažniau reiškiami prielinksnių konstrukcijomis. Toks reiškinys ypač gyvybingas ir nesunkiai atpažįstamas šiaurinėse aukštaičių patarmėse. Tačiau akivaizdžiai pastebimas ir paribio tarmėse, ilgai laiką funkcionuojančiose aktyvios dvikalbystės (daugiakalbystės) sąlygomis. Tik čia sintaksinės sandaros kitimus pirmaisia skatina pakitimai leksikos lygmeniu (Tuomienė 2018, 122–125).

Dėsninę ryšį tarp analitinio tipo prielinksnių konstrukcijų išgalėjimo ir morfologinių pakitimų, sąlygojamų galūnių redukcijos, šiaurinėse aukštaičių patarmėse bene pirmasis išsamiau yra aprašęs Stasys Tumėnas (1987, 171–175). Šiose patarmėse dėl kirčio atitraukimo smarkiai redukuojamos galūnės. Kuo toliau į šiaurę, autoriaus teigimu, tuo

daugiau homoniminių formų atsiranda linksniavimo paradigose: produktyviuosiuose linksniavimo tipuose čia sutampa vienaskaitos kilmininko, galininko ir įnagininko formos. Norint išvengti homonimijos ir diferencijuoti reikšmes, plečiama prielinksninių konstrukcijų vartoseną (Ambrazas 2006, 11–21). Taigi prielinksnių konstrukcijos panevėžiškių šnektose įsitvirtino daug labiau nei kitose lietuvių šnektose (Tumėnas 1987, 175).

Bendrinėje lietuvių kalboje daugeliu atveju ši procesą iki šiol skatina kaimynų slavų kalbos, tuo keliu nuėjusios gerokai toliau (Ambrazas 2006, 23). Pavyzdžiui, bendrinėje kalboje vietoj senojo slinkties kelio reikšmės įnagininko (*ėjau lauku / ėjau keliu / bėgau mišku* ir pan.) padeda įsivyrauti prielinksnių konstrukcijoms (*ėjau per lauką / bėgau per mišką*) atitinkamos sandaros pasakymai rusų, baltarusių, lenkų kabose, plg.: ru. *šol čerez pole* ('ėjau per lauką'), *perešol čerez dorogu* ('perėjau per kelią'); blr. *išou praz les* ('ėjau per mišką'), *peraišou praz rečku* ('perėjau per upę') ir le. *szedlem przez most* ('ėjau per tiltą'), *przeszedlem przez ulicę* ('perėjau per gatvę'). Klaipėdos krašto bei vakarų aukštaičių tarmėse daugelis prielinksninių konstrukcijų įsigalėjo dėl vokiečių kalbos įtakos (Laigonaitė 1957, 33).

4 Sintaksinių konstrukcijų vartojimas pietų aukštaičių paribio šnektose

Linksnių ir prielinksninių konstrukcijų santykį nykstančiose pakraštiniuose lietuvių patarmėse reguliuoja geografiniai ir istoriniai faktoriai. Sąlyginis Šalčininkų regiono atitrūkimas (Daukšas 2014, 89–106) nuo pagrindinio pietų aukštaičių patarmės ploto padėjo išsaugoti archajiškas ypatybes, kurios kitose lietuvių patarmėse prarandamos pirmiausia dėl sąveikos su bendrine kalba. Taigi ilgalaikė slavų kalbų apsuptis paskatino lietuvių kalbos paribio šnektų sintaksinės sandaros, atskirų linksnių formų kitimą. Nors kaimyninių kalbų įtaka, be abejonės, nėra vienintelė priežastis, skatinanti laipsnišką prielinksninių konstrukcijų gausėjimą. Tačiau šiame regione tai viena iš svarbesnių priežasčių.

Palyginti su kitomis mažesnėmis pietų aukštaičių šnektomis (remiantis publikuotais tarminių tekstų rinkiniais: Leskauskaitė 2006; 2009; 2016; Tuomienė 2008), tiriamose Šalčininkų apylinkių lietuvių šnektose pirmiausia į akis krinta tai, kad čia įsigalėję labai daug leksinių ir gramatinių slavizmų, o jų daryba labiausiai priartėja prie baltarusiškosios ir lenkiškosios (dėl gramatinių lituanizmų lenkų ir baltarusių paribio tarmėse žr. Adomavičiute, Čekman 1984, 7–21). Čia užfiksuotos sintaksinės konstrukcijos, labiau būdingesnės vietinėms baltarusių ir lenkų kalboms, pvz.:

- (1) *mano sunkus darbas yra tame, kad kuo daugiau ažudyrbtau* ('sunkiai dirbu todėl, kad kuo daugiau uždirbčiau (pinigų)'), plg. vietinė baltarusių tarme: *maja ciaškaja rabota u tym, kap čym bol's zarabic* ('mano sunkus darbas tame (tskl. sunkiai

dirbu todėl), kad kuo daugiau uždirbčiau (pinigų)') ir lenkų kalbos atmaina: *moja ciężka praca f tym, żeby wiecej zarobic* ('mano sunkus darbas tame (tskl. sunkiai dirbu todėl), kad daugiau uždirbčiau (pinigų)') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 03201650)⁷;

- (2) *ziemų vaikai vienas vienam laidžia sniegų* ('žiemą vaikai vienas į kitą leidžia (tskl. mėto) sniegą (tskl. sniego gniūžtes)'); blr. *dzieci adzin u adnoha kidajuc' sniech* ('vaikai vienas į kitą mėto sniegą (tskl. mėtosi sniego gniūžtėmis)'); le. *dzieci rzucaly śnieg* ('vaikai mėtė sniegą') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 28201650);
- (3) *reikia daugiau rapso pasėc', bo rapsas išvalo laukus nuok svirepų* ('reikia daugiau rapso pasėti, nes rapsas išvalo laukus nuo piktžolių (tskl. pasėjus rapsą, laukuose nedegsta piktžolės)'); blr. *heta prauda, raps rasčyšćaja pal'a at svirepy* ('tai tiesa, rapsas išvalo laukus nuo piktžolių (tskl. neleidžia joms sudygti)'); le. *raps oczyszczaje pale ot świrzepy* ('rapsas valo laukus nuo piktžolių (tskl. nedegsta piktžolės)') (Kalesninkai, įrašo nr. 31701691).

Galima teigti, kad susidarius palankioms sąlygoms, beveik visose Lietuvos paribio patarmėse iki XX a. antrosios pusės nuolatos gausėjo vertinių (kalkių) pirmiausia iš kaimyninių baltarusių tarmių. Tai aklaai išverčiami žodžiai ar žodžių junginiai. Įrašai parodė, kad kalbėtojai svetimų kalbos raiškos priemonės tapatina su savomis, palyginti visai lengvai įterpia jas į savo kalbą. Tokiu būdu izoliuojami ir iš vartosenos stumiami lietuviški žodžiai, kurie pirmiausia praranda savo pirminį lietuvišką pavidalą, ima kisti jų sudėtinių dalių vaidmuo. Kai kuriems iš senų lietuviškų žodžių suteikiama baltarusių kalbai būdinga reikšmė (Grinaveckienė 1997, 185–195).

Šalčininkų apylinkių šnekteje vartojamos prielinksninės konstrukcijos, turimos ir kitose gretimose patarmėse, čia įgavusios naujų, dažnai lietuvių kalbai nebūdingų, bruožų. Tai stiprios asimiliacijos rezultatas. Šiuo atveju būtų galima drąsiai kalbėti apie kalbos išsigimimą dėl kalbos jausmo praradimo ir dėl lietuvių šnektos atstovų mąstymo baltarusių kalba. Tačiau šiame darbe nagrinėjamą lietuvių kalbą dar per anksti būtų priskirti prie negrįžtamai „sužalotos“ stiprios asimiliacijos srovės, kadangi seniausiųjų atstovų kalboje dar puikiai išlaikytos visos būdingosios pietų aukštaičių patarmės ypatybės.

⁷ Be lietuvių šnektos atstovų (kurie, kaip minėta, taip pat gerai kalba dviem vietinėmis slavų kalbomis) įrašytuose pokalbiuose aiškiai girdėti kitų pašnekovų iš skirtingos kalbinės aplinkos dalyvavimas. Ši aplinkybė pokalbių dalyvius verčia kaitalioti kalbas, pvz., lietuviškai pasakytą mintį, frazę, žodžių junginį persakyti (išversti) baltarusiškai arba lenkiškai. Be to, respondentai su ekspedicijos dalyviais (svečiais iš Vilniaus) stengėsi kalbėti kuo taisykliau, todėl vartojo kaip mokėdami ir bendrinės lietuvių kalbos elementų.

Pietų aukštaičių patarmės paribiui priklausančiuose Didžiųjų Sėlų, Gudelių, Kalesninkų, Kuršių ir Vėžionių kaimuose įrašytuose tekstuose senybinių ir naujybinių prielinksnių reikšmės nedaug kuo skiriasi nuo bendrinės lietuvių kalbos. Dažniausiai vartojami šie:

- a) kilmininką valdo prielinksniai: *an(t)*⁸; *ažu / až* (bk už); *in* (bk ant, į); *ingi / ingi* (bk į) kartais vartojamas *pas* reikšme; *be, iš, nuo / nuk* (bk nuo), *po, ligi*. Yra išlaikytos senosios sustabarėjusios konstrukcijos su naudininku *prieg* (bk prie) *tam..., po tam..., lig(i) tam...* plačiai vartojamos rytų Lietuvos tarmėse, užrašytos Zietelos šnektoje (Zinkevičius 1966, 419, 423–425; Palionis 1967, 176–177; Vidugiris 2004, 320–322); o pagrečiui su naudininku čia dažnai randamas ir kilmininkas;
- b) galininkas vartojamas su prielinksniais *in* (bk į), *apie, pas, per* ir *pro, prieš*;
- c) įnagininkas – su prielinksniu *su*, rečiau – *po*;
- d) naujybinių prielinksnių tarmėje fiksuojama nedaug, jie atsiradę iš kitų kalbos dalių, ypačrieveksmių, pvz.: *aplink, arti, išilgai, lauکه, netoli, pagal, palei, šone, tarp / tarpui, viduj, viršuj, vidury* ir kt.;
- e) esama nemažai skolintų prielinksnių, būdingų daugeliui, ypač pakraštinių, patarmių: *apart, bez* (bk be); *at, ad* (bk nuo), *kalia* (bk apie, prie), *mež* (bk tarp), *pad, pod* (bk po), *za* (bk už) ir kt.

XX a. antrosios pusės Šalčininkų apylinkių šnektoje keletu dažnų prielinksnių – *ant, dėl, į, po* – vartojimas junginyje su linksniu ir ypač sakinyje gauna konkretesnių reikšmių. Vis dėlto daugelis tų reikšmių yra atsiradusios kaimynų slavų kalbų pavyzdžiu ir lietuvių kalbai neretai yra svetimos. Šių prielinksnių junginiai su linksniais tiriamoje šnektoje ir daugelyje didžiojo lietuvių kalbos ploto patarmių vartojami greta, rečiau – vietoj, grynųjų linksnių.

4.1 Prielinksnių *ant* ir *in* (‘į’) painiojimas

Prielinksnis *ant* kartais painiojamas su *in* (‘į’), kaip ir visame rytų aukštaičių plote. Mišimo atvejų pastebėta ir periferinėse Varanavo, Gervėčių, Lazūnų, Zietelos lietuvių šnektose Baltarusijoje. Kai kuriose šnektose abu variantai vartojami lygiagrečiai (Zinkevičius 1966, 416–417; Šukys 1998, 358). Tiriamoje šnektoje taip pat užrašytos abi formos, tačiau dažnesnė su *an(t)*, ypač tikslui reikšti, pvz.:

⁸ Prie balsis *t* čia ištiriamas fakultatyviškai (dažniau prieš balsį kaip priemonė išvengti hiato) arba ir visai netiriamas.

- (4) *skubu an(t) autobuso* ('skubu ant autobuso (tskl. į autobusą)'), *šioj nedelioj nespėjau an mišių* ('ši sekmadienį nespėjau ant mišių (tskl. į mišias)'); *ajo visas jaunimas an šokių* ('ėjo visas jaunimas ant šokių (tskl. į šokius)') (Kalesninkai, įrašo nr. 68902691);
- (5) *anksčiau tai visas kiemas suveina an(t) vestuvių* 'anksčiau tai visas kiemas (kaimas) sueina ant vestuvių (tskl. į vestuves)'; *susiedas Bielarusijon an mecinių išvažavo* ('kaimynas Baltarusijon (bk į Baltarusiją) ant metinių (tskl. į metines) išvažiavo') (Vėžionys, įrašo nr. 44602681);
- (6) *būdavo tep, ką bernai in šokių vis susmuša i(r) susmuša* ('būdavo taip, kad bernai ant šokių (tskl. šokuose) vis susimuša ir susimuša') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31401650);
- (7) *paisom, in pievos stou vilkas ir jau eis in mūs avelas, tai dèdè kab ažurèkè, anas iškarè medziun nuskrydo* ('paisom (bk žiūrim), ant pievos (tskl. pievoje) stovi vilkas ir jau eis į mūsų avelas (tskl. prie mūsų avelių), tai tas dèdè kaip suriko, jis iškart į mišką nulèkè') (Kalesninkai, įrašo nr. 68902691).

4.2 Greta grynujų naudininko ir įnagininko linksnių įsitvirtina konstrukcija su prielinksniu

Iš tarminių įrašų užfiksuota nemažai pavyzdžių, kur lietuvių kalboje yra įprasta vartoti grynąjį linksnį, o tiriamoje Šalčininkų apylinkių šnekteje turimas linksnis su prielinksniu *ant*. Pavyzdžiui, naudininką labai dažnai keičia prielinksnio *ant* arba šnekteje turimo *in* (reikšme *per*) konstrukcija su kilmininku laikui ar tikslui reikšti:

- (8) *sesuva an(t) vienu penketų mokinosi* ('sesuo ant vienu penketų (tskl. vienais penketais) mokėsi'); *duok i(r) duok jiem pinigų tai an(t) saldainių, tai an(t) ledų* ('duok ir duok jiems pinigų tai ant saldainių (tskl. saldainiams), tai ant ledų (tskl. ledams)') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31401650);
- (9) *sau an duonos sūnus usidyrba* ('sau ant duonos (tskl. duonai) sūnus užsidirba'); *mūs kiemo bernai vis an juoko ką tai sumyslija* ('mūsų kiemo (tskl. kaimo) bernai vis ant juoko (tskl. juokams) ką nors sugalvoja') (Kalesninkai, įrašo nr. 68904691);
- (10) *Salčnykų krautuvėj an dzviejų rublių mani abgavo* ('Šalčininkų krautuvėje ant dvejų rublių (tskl. dvejais rubliais) mane apgavo'); *sesuva išsimokinus an(t) daktorkos* ('sesuo išsimokė (tskl. baigė mokslus) ant daktarės (tskl. tapo gydytoja)') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31501650);

- (11) *ma tėvas mokėj gažei pagrajinc' an armoniko* ('mano tėvas mokėjo gražiai pagroti ant armonikos (tskl. su armonika)'); *an rytojo visas jaunimas Eišiškėsna bažnyčion suvėjo* ('ant rytojaus (tskl. rytojaus dieną) visas jaunimas Eišiškėsna bažnyčion (bk į Eišiškes, į bažnyčią) suėjo) (Kalesninkai, įrašo nr. 31701691);
- (12) *rudenį jau varom in cielos dzienos ganyc' karves* ('rudenį jau varom ant visos dienos (tskl. per visą dieną, visai dienai) ganyti karves'); *bažnyčion eisiu an dzvyliktos* ('bažnyčion (bk į bažnyčią) eisiu ant dvyliktos (tskl. dvyliktai valandai)') (Kalesninkai, įrašo nr. 68902691);
- (13) *einam pas mumi an pietų* ('einam pas mus ant pietų (tskl. pietauti)'); *su visam neturu bulbę an sėklos* ('visiškai neturiu bulvių ant sėklos (tskl. sėklai)') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31401650);
- (14) *buvo mūs kiemi tokys dziedas, vis dalino vaikam kapeikas an cukierkų* ('buvo mūsų kieme toks diedas (bk senelis), vis dalino vaikams kapeikas ant saldainių (tskl. saldainiams)'); *parodyk, ką tau dovanojo an atminimo* ('parodyk, ką tau dovanojo ant atminimo (tskl. atminimui)'); *an Kalėdų suvažiuos visi mano vaikai* ('ant Kalėdų (tskl. per Kalėdas) suvažiuos visi mano vaikai'); *an(t) sanystos su visu pasikelc' negaliu* ('ant senatvės (tskl. į senatvę) visai atsikelti negaliu') (Vėžionys, įrašų nr. 44601681, 44602681).

Panašių konstrukcijų su *ant* gausu visose izoliuotose ir kitose, ypač pakraštinėse, lietuvių šnektose, bendrinėje kalboje⁹. Prie jų gausėjimo, grynųjų linksnių išstūmimo iš vartosenos, kaip jau minėta, bus prisidėjusios vietinės slavų kalbos. Jų vartojimą lietuvių šnektose greičiausiai skatina baltarusiški (ir lenkiški) *na* + galininkas pavyzdžiai, plg., vietinėje baltarusių tarmėje:

- (15) *čy tvaje dzieci na Kaliady usie pryjeduc'* ('ar tavo vaikai ant Kalėdų (tskl. Kalėdoms) visi atvažiuos'); *na staras'c' ja zusim niamahu* ('ant senatvės (tskl. senatvėje) aš visiškai negaliu'); *tak spiašala na aftobus i n'auspiela* ('taip skubėjau ant autobuso (tskl. į autobusą) ir nespėjau'); *u moladas'ci chadzili use na tancy* ('jaunystėje eidavom visi ant šokių (tskl. į šokius)'); *ty dzis' na mšu niauspiejaš* ('tu šiandien ant mišių (tskl. į mišias) nespėsi') (Didžiosios Sėlos, įrašų nr. 31401650, 31501650);
- (16) *maje dočki na adnyja piaciorki učacca* ('mano dukterys ant vienu penketų (tskl. vienais penketais) mokosi'); *brat sam sabie na chleb zarabliaja* ('brolis pats sau ant duonos (tskl. duonai) užsidirba'); *našyja chlopcy što-ta pryдумajuc' usim na*

⁹ Prielinksnio *ant* konstrukcijos bendrinėje kalboje nevartotinos laikui ir tikslui reikšti (Šukys 1998, 362–363).

smech ('mūsų bernai kažką sugalvoja visiems ant juoko (tskl. juokams)'); *susiet abmanuu minie na try rubli* ('kaimynas apgavo mane ant trijų rublių (tskl. trejais rubliais)'); *na zautra da Vil'n'a pajechau* ('rytojaus dieną iki Vilniaus (tskl. į Vilnių) išvažiavau') (Kalesninkai, įrašų nr. 68902691, 68903691).

4.3 Prielinksnio *po* vartojimas

Prielinksnis *po* su naudininku vartojamas beveik visame aukštaičių tarmės plote, kiek rečiau – rytų aukštaičių šiauliškių ir panevėžiškių patarmėse (Zinkevičius 1966, 423), ne išimtis čia ir tiriama Šalčininkų apylinkių šnekta, pvz.:

- (17) *mūs pieva buvo po kairei pusei, a jūs pieva – po dešinei* ('mūsų pieva po kairei pusei (tskl. kairėje pusėje), o jūsų – po dešinei (tskl. dešinėje)') (Vėžionys, įrašo nr. 44601681);
- (18) *po nakcei nuvejau tvartan, vištų gūštoj du poutu radau* ('po nakčiai (tskl. po nakties) nuėjau tvartan (bk į tvartą), gūžtoje du pautus (bk kiaušinius) radau') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 03201650).

Kaip ir visame rytų bei pietų aukštaičių plote, tiriamoje šnektoje taip pat turima konstrukcija *po* + daugiskaitos įnagininkas, pvz.:

- (19) *šitų dangscį cik po naujais metais paginėsiu* ('šitą dangtį (bk stogą) tik po Naujais metais (tskl. po Naujų metų) pabaigsiu') (Kuršiai, įrašo nr. 68901650).

Tokios vartosenos priežastimi laikoma daugiskaitos naudininko ir įnagininko galūnių, išskyrus (*i*)*ð* kamieno, suvienodėjimas (*žuvim – žuvims* ir *žuvimis; juostom – juostoms* ir *juostomis*, tačiau *vaikams* ir *vaikais*) (Zinkevičius 1966, 413).

4.4 Vientisinių šnekto vietininkų virtimas prielinksniniais

Daugelio tyrėjų teigimu, savitas lietuvių ir apskritai baltų kalbų bruožas, skiriantis jas nuo slavų kalbų, yra tai, kad vietininkas nevertojamas su prielinksniniais. Kaip žinia, vietos reikšmė, kurią modifikuoja prielinksniai, yra kaip tik būdinga vietininko linksniui. Su lokatyvu prielinksniai plačiai vartojami ir slavų kalbose, pavyzdžiui, rusų kalboje net pats lokatyvas vadinamas 'prielinksninio linksnio' terminu (*predložnyj podež*) (Ambrasas 2006, 358). Tiriamoje Šalčininkų apylinkių šnektoje labiausiai į akis krinta būdingų vientisinių vietininkų virtimas prielinksniniais. Išlaikytos vientisinės vienaskaitos inesyvo formos, vartojamos buvimo vietos 'viduje' reikšme: *danguj, ganiavoj, kieme, medžiuj* ('miške, medyje'), *pievoj, pirkioj, sodžiuj, ugnj, vandeny*, tačiau greta vis dažniau vartojama konstrukcija su prielinksniu *ant* + kilmininkas. Taip pat daugiskaita jau turi konstrukciją su prielinksniu, pvz.:

- (20) *mano gyvulei dar neišvaryta, unaka an(t) kiemo stovi* ('mano gyvuliai dar neišvaryta, štai ant kiemo (tskl. kieme) stovi'); blr. *maja žyviola jašče nie vyhnanna, stajic na padvorku* ('mano gyvuliai dar neišvaryti, ant kiemo (tskl. kieme, aptvare) stovi') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31401650);
- (21) *an fatagrafijos tai anas dar tokys jaunas vyras* ('ant fotografijos (tskl. nuotraukoje) tai jis dar toks jaunas vyras'); *tep šalta, a vaikas plikas an lauko stovi* ('taip šalta, o vaikas plikas ant lauko (tskl. lauke) stovi'); blr. *na fatagrafi jon jašče taki malady mužyk* ('ant fotografijos (tskl. nuotraukoje) tai jis dar toks jaunas vyrukas') (Vėžionys, įrašo nr. 44601681);
- (22) *sėdz(i) paukštės in stogu, su visu žmonių nebijo* ('sėdi (bk tupi) paukštės (bk paukščiai) ant stogų, visai žmonių nebijo'); *kap gyvuliai ganos ramiai in ganiavų, mes tadu atsiilsim* ('kai gyvuliai ganosi ramiai ant ganiavų (tskl. ganyklose), mes tada pasiilsim') (Kalesninkai, įrašo nr. 68904691);
- (23) *visi kiemo vyrai išajo in laukus, kas arc', kas sēc', o kas akēc'* ('visi kiemo (bk kaimo) vyrai išėjo į laukus, kas arti, kas sėti, o kas akėti'); *vasarų mes, kiemo bobos, ajom in medzius vugauc' grybauc'* ('vasarą mes, kiemo bobos (bk kaimo moterys), ėjom į miškus uogauti, grybauti') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 03201650).

Veiksma kryptį į daikto ar tam tikros erdvės vidų rodantis postpozicinio iliatyvo daugiskaita Šalčininkų šnekteje labai dažnai jau yra prielinksninė – *in* + galininkas, nors greta dažnai vartojama ir „grynojo“ iliatyvo forma pvz.:

- (24) *išėjo vyrai laukuosna greta išėjo vyrai in laukus* ('išėjo vyrai į laukus'); *ažeis pirkiosna greta ažeis in pirkias* ('užeis į pirkias (bk į namus)'); *atvažiuos kieman greta atvažiuos in kiemą* ('atvažiuos į kiemą'); *šoko šalton vupėn ir šoko in šaltų vupį* ('šoko į šaltą upę'); *išėjo brolis medziun / medzin ir išėjo moma in medzių* ('išėjo brolis/mama į mišką'); *sudėjo šienų in vežymus ir sudėjo malkas vežmuosna* ('sudėjo šieną/malkas į vežimus'); (Didžiosios Sėlos, įrašų nr. 68902691, 68903691).

Šiuo atveju įtakos gali turėti bendrinė lietuvių kalba, kuri Šalčininkų apylinkėse laikyta ir laikoma prestižiškesne – „gramatine“ ir „taislyklinga“ lietuvių kalba, skirtingai nei gerokai primiršta gimtoji šnektė. Tad ją stengiamasi pamėgdžioti: atsisakoma kai kurių tarminių ypatybių, pavyzdžiui, pirmiausia dzūkavimo, *a, e* vertimo *u, j*; seni šnektos žodžiai keičiami „naujaisiais“, nugirstais iš kaimynų, giminių, svečių ar Lietuvos televizijos. Tačiau vėlgi neatmestinas ir vietinių slavų kalbų (baltarusių tarmės, vietinės lenkų kalbos) skatinamasis poveikis.

4.5 Prielinksnio *dėl* vartosenos kaita

Prielinksnis *dėl* su kilmininku skverbiasi ir į tikslo bei paskirties naudininko vartosenos sritį, ypač tada, kai kalbama apie konkrečius su tikslu susijusius dalykus, pvz.: *davė šieno gyvuliams greta davė šieno dėl gyvulių; pirko saldainių vaikams ir pirko saldainių dėl vaikų*. Šitoks naudininko keitimas prielinksnine konstrukcija užfiksuotas gana seniai. Ir kitose lietuvių tarmėse prielinksnio *dėl* konstrukcija kai kur išstumia ir veiksmožodžių abstraktais reiškiamą paskirties naudininką: *bulvės dėl sodinimo, o ne dėl valgymo*. Tačiau Šalčininkų apylinkių šnekoje fiksuojama atvejų, kai šia prielinksnine konstrukcija keičiamas objekto naudininkas, kuris paprastai lietuvių tarmėse (ir bk) prielinksnių konstrukcijomis nekeičiamas, pvz.:

- (25) *dar padedu vaikam ir kožnas padeda dėl savo vaikų* ('kiekvienas padeda dėl vaikų (tskl. vaikams)'); *ko tu rėki, neduodi žmogu(i) pamiegoc* ('ko tu rėki, neduodi žmogui pamiegoti') ir *pikta boba neduos dėl žmogaus ir pamiegoc* ('pikta boba neduos dėl žmogaus (tskl. žmogui) ir pamiegoti') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31401650).
- (26) *mus mažus pamokė, ka(p) pavalgai, dėkok sa momai ir sa tėvu* ('mus mažus mokė, kai pavalgai, dėkok savo mamai ir savo tėvui') ir *mergaitės visadu ajom dėl mamos padėt* ('mergaitės visada ėjom dėl mamos (tskl. mamai) padėti') (Didžiosios Sėlos, įrašo nr. 31501650).

Šnekoje tokia gretiminė konstrukcija galėjo atsirasti todėl, kad rusų, lenkų, baltarusių kalbose veiksmožodžių abstraktų linksniai ir jų konstrukcijos su prielinksniais vartojami daug plačiau negu lietuvių kalboje. Todėl ir pačioje bendrinėje lietuvių kalboje paskirties ir tikslo naudininku su bendratimi imta dažniau reikšti ne tik daiktų, asmenų ar įrankių, bet ir įvairių procesų bei reiškinių paskirtį.

4.6 Kalbų sąveikos padarinys – svetimų sintaksinių konstrukcijų radimasis

Kita tiriamoje paribio šnekoje pastebėta sintaksinė konstrukcija *jis + po + kilmininkas*, kuria nusakoma vieta, manytina, taip pat atsiradusi dėl vietinių slavų kalbų įtakos, pvz.:

- (27) *mano vyras tai iš po Butrimonių, o aš paci tai iš po Eišiškių* ('mano vyras iš po Butrimonių (tskl. kilęs iš vietovės, esančios netoli Butrimonių), o aš pati iš po Eišiškių (tskl. kilusi iš vietovės, esančios netoli Eišiškių)'), pgl. blr. *jon sam s pad Burtymancau, a ja s pad Eišyškau* ('jis pats iš po Butrimonių (tskl. vyras kilęs iš vietovės, esančios netoli Butrimonių), o aš iš po Eišiškių (tskl. kilusi iš vietovės, esančios netoli Eišiškių)') (Kalesninkai, įrašo nr. 31701691).

Konstrukcijos vartojimo pavyzdžių esama rytų aukštaičių uteniškių patarmėje (LKTCH 2004, 130). Greta vienos prielinksninės konstrukcijos vartojama ir kita, pvz.:

- (28) *sūnus po tėvu nuvejįs* ir *sūnus in tėvų padabnas* ('sūnus į tėvą panašus'), plg. blr. *jon pa bac'ku pašoušy* ir *jon na bac'ku padobny* ('jis (sūnus) į tėvą panašus') (Vėžionys, įrašo nr. 44603681);
- (29) *niekas manįs nemokino, po momu viskų dzirbau ir išmokau* ('niekas manęs nemokė, po mama (tskl. kaip mama, su mama) viską dirbau ir išmokau') (Vėžionys, įrašo nr. 44603681).

Labai panašūs prielinksninių konstrukcijų įsigalėjimo dėl lenkų kalbos poveikio atvejai aptarti Lenkijos lietuvių – Punsko, Seinų – tarmių aprašuose. Nijolios Birgiel 2002 m. išleistoje savo disertacijoje (Birgiel 2002, 125) gana detalai aptaria Punsko lietuvių šnektos neįprasto prielinksnių vartojimo bei prielinksninių konstrukcijų interferencijos atvejus.

5 Apibendrinimas

Ištyrus XX a. antrosios pusės Šalčininkų rajono apylinkių šnektos įrašus (kaimai iš keturių punktų: Gudeliai (650), Daugidonys (691), Purvėnai (680), Kuršiai (664)), atrinkus juose pavartotų grynųjų linksnių ir prielinksninių konstrukcijų atvejus, o vėliau detaliau išanalizavus grynųjų linksnių keitimo prielinksninėmis konstrukcijomis motyvus, būtų galima daryti keletą apibendrinančių išvadų.

Tirta Lietuvos paribio arealui priklausanti Šalčininkų apylinkių lietuvių šnektą, ilgą laiką funkcionuojanti aktyvios dvikalbystės (ir daugiakalbystės) sąlygomis, neišvengė visoms Rytų ir Pietryčių paribio lietuvių patarmėms būdingų sintaksinės sandaros (pa)kitimų: aplinkybiniai, neretai ir objektiniai santykiai, kurie anksčiau buvo nusakomi linksnių formomis, dabar vis dažniau reiškiami prielinksnių konstrukcijomis. Galima teigti, kad šį reiškinį skatina pakitimai kituose kalbos lygmenyse. Kintanti šnektų fonetika bei leksika ima klibinti ir kitas kalbos grandis.

Aktyviai kontaktuojančiose lietuvių šnekoje ir vietinėse slavų kalbose – vykstant kodų painiojimui bei kodų kaitai – atsiranda atitinkamo modelio formų bei konstrukcijų. Vietinės baltarusių ir lenkų kalbos lietuvių kalbos atžvilgiu atlieka skatinamąjį vaidmenį, kuris gali reikštis paslėptu būdu: vienoje iš kontaktuojančių kalbų atmainų tam tikra situacija nusakoma dviem variantiškais modeliais (pvz., A ir B), o kitoje – vienu (pvz., B1), savo sandara atitinkančiu viena iš pirmosios kalbos modelių (B). Vykstant sąveikai pirmosios kalbos modelis (B) aktyvinamas, nes svetimos kalbos modelis skatina jį pasirinkti. Tuo tarpu modelis (A), neturintis tiesioginio atitikmens svetimoje kalboje, darosi neproduktyvus, jo vartosenos sritis siaurėja ir jis palaipsniui nyksta.

Ištirta pietų aukštaičių patarmės paribio Šalčininkų apylinkių šnektos XX a. antrosios pusės dialektologinė medžiaga aiškiai parodė, kad prielinksninės konstrukcijos dar nėra visiškai išstūmusios šnektai būdingų atitinkamų neprielinksninių. Jos čia įsitvirtinę ne vietoj grynųjų linksnių, o dar greta jų. Tai lėtas procesas, kurį taip pat skatina ir apylinkėse vis labiau įsigalinti bendrinė lietuvių kalba.

Santrumpos

bk	bendrinė kalba
blr.	baltarusių kalba
CD	kompaktinė plokštelė su tarminiais įrašais
le.	lenkų kalba
LKAI	<i>Lietuvių kalbos atlasas 1</i> , Leksika. K. Morkūnas, red. Vilnius: Mokslas. 1977.
LKTCH	<i>Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija</i> . L. Grumadienė, red. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla. 2004.
PA	pietų aukštaičiai
plg.	palyginkime
RAV	rytų aukštaičiai vilniškiai
ru.	rusų kalba
tskl.	taisyklinga forma ar konstrukcija

Duomenų šaltiniai

- Kompaktinės plokštelės su pietų aukštaičių patarme priklausančios Šalčininkų apylinkių šnektos vyriausiosios kartos respondentų garso įrašais: CD 27 PA 14, CD 28 PA 15, CD 42 PA 17, CD 248 PA 37.
- Leskauskaitė, Asta. 2006. *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Leskauskaitė, Asta. 2009. *Marcinkonių šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Leskauskaitė, Asta. 2016. *Seirijų šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Tuomienė, Nijolė. 2008. *Ramaškonų šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Literatūros sąrašas

- Adomavičiute, Irena, Valerij Čekman. 1984. Gramatičeskije lituanizmy v pol'skich periferijnych govorach belorussko-litovskogo pograničja. *Studia nad polszczyzną kresową* 3, 7–21.
- Appel, René. 2005. *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: University Press.
- Auer, Peter. 1984. *Code-switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Aliūkaitė, Daiva, Rima Bakšienė, Jurgita Jaroslavienė, Gintarė Judžentytė, Asta Leskauskaitė, Jūratė Lubienė, Violeta Meiliūnaitė, Dalia Pakalniškienė, Vilija Ragaišienė,

- Regina Rinkauskienė, Janina Švambarytė-Valužienė, Jolita Urbonavičienė, Daiva Vaišnienė. 2014. Punktų tinklo tankis geolingvistinė skirties aukštaičiai: žemaičiai požiūriu. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 129–197.
- Ambrasas, Vytautas. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Balakina, Julija, Aleksej Sosnin. 2015. Teoretinės osnovy perekliučeniya kodov i funkcionirovanija zaimstvovaniy s pozicij kontaktnoj lingvistiki. *Vestnik VGU*, serija: *Lingvistika i mežkul'turnaya komunikacija* 2. Voronež. 5–11.
- Birgiel, Nijolia. 2002. *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*. Warszawa: Wydawnictwa „Aušra“.
- Čekman, Valerij. 1973. Fonetičeskije osobennosti govorov sela Kalesninki Eišišskogo rajona Litovskoj SSR. *Pol'skiye govory v SSSR*, č. I: *Issledovanija i materijaly 1967–1969 gg*. Minsk. 29–43.
- Čekman, Valerij. 1973a. Derevnia Ozerki – jazyk i liudi. K probleme litovsko-beloruskopol'skoj jazykovej interferencii. *Pol'skiye govory v SSSR* II: *Issledovanija i materijaly 1969–1971 gg*. Minsk. 40–72.
- Čekmonas, Valerijus, Petras Gaučas, Laima Grumadienė. 1993. Kalbų paplitimas pietryčių Lietuvoje XX a. pabaigoje (žemėlapis). *Lietuvos Rytai*. Kazimieras Garšva, Laima Grumadienė, sud. Vilnius: Valstybinis leidybos centras. 132–137.
- Čekmonas, Valerijus. 2017. Dar syki apie rankraščių likimą arba įvedamojo straipsnio pratarmė. *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*. Laima Kalėdienė, red. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 61–107.
- Daukšas, Darius. 2014. Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai. *Etniškumo studijos* 2, 89–106.
- Garšva, Kazimieras. 2005. *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Girdenis, Aleksas, Zigmas Zinkevičius. 1966. Dėl lietuvių tarmių klasifikacijos. *Kalbotyra* 14, 139–147.
- Grinaveckienė, Elena. 1967. Pietinės šiaurės vakarų aukštaičių tarmės prielinksnių reikšmės ir vartojimas. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 151–170.
- Grinaveckienė, Elena. 1997. Izoluiotų lietuvių šnektų vertiniai etninėse Lietuvos žemėse Baltarusijoje. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 185–195.
- Grumadienė, Laima. 1996. Sociolingvistinis dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos tyrimo aspektas. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 190–197.
- Grumadienė, Laima. 2001. Ar kalbos likimą lemia kalbų sąveika? *Paribio kalbų ir tarmių problemos. Tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos Europos kalbų metams, pranešimai*. Janina Švambarytė, red. Šiauliai, 38–44.
- Grumadienė, Laima. 2005. Kodų kaita lietuvių tarmėse. *Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVI. Valoda–2006*. Daugavpils: Saule. 42–48.

- Kardelis, Vytautas. 2013. Kalbų vartojimas rytų aukštaičių vilniškių patarmėje. *Lietuvių kalba* 7. Interneto prieiga: www.lietuviukalba.lt.
- Laigonaitė, Aldona. 1957. *Vietininko reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje*. Vilnius: Mintis.
- Myers-Scotton, Carol. 1997. *Duelling Languages. Grammatical Structures in Codeswitching*. Oxford: Clarendon Press.
- Meiliūnaitė, Violeta, Danguolė Mikulėnienė. 2014. Trinaris optimizacijos modelis: punktų gyvybingumo laipsniai. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 124–128
- Palionis, Jonas. 1967. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis.
- Poplack, Shana. 1978. Syntactic Structure and Social Function of Code-Switching. *Advances in Discourse Processes* 6. Shana Poplack, ed. New York: Center for Puerto Rican Studies; City University of NY.
- Rosinas, Albertas. 1984. *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra*. Vilnius: Vilniaus inžinerinis statybos institutas.
- Senkus, Juozas. 1960. Prielinksnių vartojimas bei svarbesnės jų reikšmės kapsų ir zanavykų tarmėse. *Lietuvos TSR MA darbai. A serija*, 1(8), 125–150.
- Šukys, Jonas. 1998. *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai: vartoseną ir normas*. Kaunas: Šviesa.
- Tumėnas, Stasys. 1987. Dėl prielinksninių konstrukcijų išplitimo šiaurinėse aukštaičių tarmėse. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26, 171–175.
- Tuomienė, Nijolė. 2006. Ramaškoniškių šnekos kodų kaita. *Kalbos kultūra* 79, 161–172.
- Tuomienė, Nijolė. 2010. *Ramaškonių šnekos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Tuomienė, Nijolė. 2018. Nevaldomas skolinimasis kaip kalbos nykimo požymis. *Acta Linguistica Lithuanica* 78, 113–134.
- Tuomienė, Nijolė. 2019. Fonetikos išlyginimas vykstant kodų kaitai. *Acta Linguistica Lithuanica* 80, 57–79. <https://doi.org/10.35321/all80-04>.
- Urnėžiūtė, Rita. 1998. Kodų kaita joniškėčių šnekamojoje kalboje. *Kalbotyra* 47(1), 131–140.
- Vidugiris, Aloyzas. 1988. Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesos ir gretimose apylinkėse. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, 21–36.
- Vidugiris, Aloyzas. 1994. Dėl laiko kilmininko vartojimo lietuvių kalbos tarmėse. *Baltistica* 29(1), 60–64. <https://doi.org/10.15388/baltistica.29.1.270>.
- Vidugiris, Aloyzas. 2004. *Zietelos lietuvių šneka*. Vilnius: leidykla „Presvika“.
- Zinkevičius, Zigmas. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Zigmas. 1982. Lietuvių kalbos postpoziciniai vietininkai. *Baltistica* 18 (1), 21–38. <https://doi.org/10.15388/baltistica.18.1.1533>.

Įteikta 2019 m. lapkričio 26 d.

Priimta 2019 m. gruodžio 23 d.